

17

Άγγελος Δεληβοριάς

Ο Ελληνικός Πολιτισμός στα χρόνια της Παγκοσμιοποίησης

ΕΤΗΣΙΑ ΔΙΑΛΕΞΗ

εις Μνήμην Κωνσταντίνου Λεβέντη

28 Νοεμβρίου 2007

©Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη

Vol: ISBN 978-9963-560-82-0

Series: ISBN 378-9963-560-14-1

Supervision: Loukia Loizou Hadjigavriel
Σχεδιασμός: Arrios&Metaxas

Εκτύπωση: Τυπογραφία Καΐλας
Μάιος 2007

Ο Ελληνικός Πολιτισμός στα χρόνια της Παγκοσμιοποίησης

Αφού ευχαριστήσω και πάλι όσους είχαν το κουράγιο να υποστούν αδιαμαρτύρητα έναν κατατρεγμένο βομβαρδισμό από μπερδεμένες απόψεις, θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή σε μια βασική συνιστώσα του υπό ανάπτυξη θέματος: στο ότι η επιλογή του δεν πρέπει, κατά κανένα τρόπο, να εκληφθεί ως εκδήλωση ελληνοκεντρισμού, διαπνεόμενου από άκρατο εθνικιστικό μένος. Αλλά ως παραδειγματική αφορμή για να θιγούν κάποια ζητήματα που αφορούν επίσης ορισμένους από τους εν κινδύνω ευρισκόμενους πολιτισμούς της Ευρώπης και της Ασίας, της Αμερικής και της Αφρικής.¹

Αν ως υπόδειγμα παίρνω την ελληνική περίπτωση είναι γιατί την ξέρω καλύτερα, χωρίς αυτό να σημαίνει πως αγνώω τι ακριβώς συμβαίνει στο Ιράκ και στο Κονγκό, στον Λίβανο και στην Παλαιστίνη, στην Αιθιοπία ή στο Αφγανιστάν. Θεωρώ μάλιστα ενδεικτικό ότι από τα ευρωπαϊκά κράτη, όχι μόνο η Γερμανία αλλά και η Γαλλία εντείνουν πλέον την αμυντική τους θωράκιση, η πρώτη με τη θεαματική οικονομική αναβάθμιση των πανεπιστημιακών σπουδών και την ανάπτυξη των Ινστιτούτων Γκαίτε, η δεύτερη με την επιλογή της φθίνουσας σήμερα francophonie ως ναυαρχίδας του επιθετικού σκέλους της πολιτικής της. Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι και η Αγγλία εξακτινώνει τον θεσμό των Βρετανικών Συμβουλίων, σε αगाστή ωστόσο συνέργεια με τον υπερατλαντικό της Μεγάλο Αδελφό, για τη σταδιακή επικράτηση της μονοφωνίας σε όλη την έκταση της υδρογείου: για τον πιο ανησυχαστικό ίσως από τους στόχους της παγκοσμιοποίησης, που, μαζί με την έντεχνη επιβολή ενός άτεγκτα

μονοδιάστατου πολιτισμικού μοντέλου, θέτει επί τάπητος το καυτό ερώτημα του τι επιτέλους κάνει και πώς αντιδρά η Ελλάδα, της Κύπρου αυτονότητα συμπεριλαμβανομένης.

Μετά τις απαραίτητες αυτές διευκρινίσεις, θα προσπαθήσω να ελέγξω τα πετάγματα των συλλογισμών μου και την ευδιάκριτη εξάρτηση του ειρμού που τους πυροδοτεί, περισσότερο από τη συγγνή πραγματικότητα της πολιτικής και λιγότερο από τις αμφιβόλου φύλου θεωρίες περί πολιτισμού. Ο κίνδυνος της εκτροπής προς το ύφος και το ήθος των συνήθως άνευ ουσιαστικού περιεχομένου διακηρύξεων είναι μεγάλος. Πολύ φοβάμαι εντούτοις πως δεν θα τον αποφύγω, όσο κι αν ήθελα ο τόνος της ομιλίας μου να είναι περισσότερο ευχάριστος. Το ίδιο άλλωστε το θέμα της, αποτρέποντας κάθε διάθεση για μια πιο ευφρόσυνη διαπραγμάτευση, με προσγειώνει αμέσως στην αφετηρία της ανέλιξης ενός σκεπτικού εξαρτημένου από την αρραγή ακολουθία ορισμένων αταλάντευτων παραδοχών: ότι ο πολιτισμός είναι η κοινή γλώσσα της ανθρωπότητας, έτσι ώστε η Ιστορία του Ανθρώπου μόνο ως Ιστορία του Πολιτισμού μπορεί να νοηθεί. Ότι δηλαδή συνιστά την κατ' εξοχήν εγγυήτρια δύναμη για τη γονιμοποιητική σύνδεση του παρόντος με το παρελθόν αλλά και με το μέλλον, παραμένοντας ο πιστότερος σύμμαχος στον σκληρό αγώνα που προϋποθέτει η συνέχεια της επιβίωσης.

Ο ενθαρρυντικός, παρηγορητικός και ενισχυτικός ρόλος του πολιτισμού, σε όσες περίπλοκες, επώδυνες και οπωσδήποτε χρονοβόρες εξελικτικές διαδικασίες απαιτεί ο εξανθρωπισμός του ανθρώπου, υπερβαίνει κατά πολύ τα διλήμματα περί αξιολογικής προτεραιότητας μεταξύ θεμελίων και εποικοδομημάτων, τα οποία μας έθεταν μανιαϊστικά και διχαστικά οι γραφές. Γιατί πολιτισμός είναι εντέλει κάτι άλλο, ολότελα διαφορετικό απ' αυτό που για απολύτως ευνόητους λόγους συνέλαβε ο γεωπολιτικός εγκέφαλος του κυρίου Samuel Huntington, μια και ούτε υποδιαίρει, ούτε όμως και υποδιαίρείται.² Αλλά ως συστατικός ιστός εναρμονίζει συμφιλιωτικά τοπικές ιδιαιτερότητες και γλωσσικά ιδιώματα, θεολογικές δοξασίες και εθνικά γνωρίσματα, χωρικά και χρονικά απέχουσες πνευματικές και καλλιτεχνικές

κατακτήσεις. Είναι μ' άλλα λόγια η ψυχή, η καρδιά και το μυαλό, ό,τι συγκροτεί και συνέχει την ύπαρξη, ή - αν θέλετε - ο εσωτερικός λόγος πάνω στον οποίο εδράζονται για να κινητοποιηθούν και να λειτουργήσουν αποδοτικά οι μηχανισμοί του γίνεσθαι. Στα καταθλιπτικά αδιέξοδα κάθε απαισιόδοξης προοπτικής μόνο ο πολιτισμός μπορεί να μας εμψυχώσει με μια, έστω και χαμηλής εντάσεως, αναζωογονητική πνοή αισιοδοξίας.

Εδώ θα πρέπει να παραδεχτώ ότι δεν είμαι ιστορικός, τουλάχιστον της Ιστορίας με κεφαλαίο γιώτα, ούτε όμως της κοινωνίας, και οπωσδήποτε όχι της οικονομίας ή του φιλοσοφικού στοχασμού. Οι καταβολές ωστόσο της παιδείας μου, καθώς και η θητεία μου στο Μουσείο Μπενάκη μου άνοιξαν από νωρίς τους ορίζοντες της θέασης ενός συναρπαστικού φαινομένου. Όπως ελπίζω να έγινε ήδη αντιληπτό, αναφέρομαι στην αδιάσπαστη ενότητα, στην εντυπωσιακή συνοχή η οποία συγκρατεί το ανθρωπιστικό υπέδαφος της υψηλίου στο σύνολό της. Αυτή μας επιβάλλει εξάλλου, όταν γενικά και αόριστα μιλάμε περί πολιτισμού, να εννοούμε κάτι παραπάνω από τις χωροχρονικές συντεταγμένες των επιμέρους επιτευγμάτων του, από την κατά τόπους και καιρούς ανεξάντηλη ευτυχώς πολυμορφία των εκφάνσεών του. Πρόκειται για ένα πολύτιμο δίδαγμα, που για μένα τουλάχιστον προσγράφεται ανεπιφύλακτα στις παρακαταθήκες μιας ηρωικής γενιάς από δασκάλους, οι οποίοι σε δύσκολα και κρίσιμα χρόνια μας δίδασκαν πώς να μην αμφιταλαντευόμαστε ανάμεσα στα δέντρα και στα δάση, ανάμεσα στις υπερατλαντικές, και πάλι, επιταγές της αποκλειστικής εξειδίκευσης και στο γνωσιολογικό αίτημα της ευρύτερης εποπτείας.

Το δίδαγμα αυτό μας προστάτευσε και από τις ανατριχιαστικές επιπτώσεις της τηλεοπτικά αναπαραγόμενης ομοιομορφίας: την ταύτιση της έννοιας του πολιτισμού με τους συρμούς των εκάστοτε παρενδυματικών του εναλλαγών και τους ταχύτατους αναπροσανατολισμούς των διατεταγμένων καταναλωτικών προτιμήσεων, τους εκκωφαντικούς ρυθμούς των μουσικών δήθεν μεταρσιώσεων ή τα ολυμπιακά δήθεν ιδεώδη του πρωταθλητισμού και των αναβολικών, τις ποδοσφαιρικές εκτονώσεις στα γήπεδα και στα γραφεία των στοιχημάτων.

Κυρίως όμως από το παραμορφωμένο νόημα της εξωστρέφειας και τις εκσυγχρονιστικές δόθηκαν μεταμορφώσεις του life style, τη θεοποίηση κινητών, ακινήτων και αυτοκινήτων, την ανέμη περιφορά μιας αφόρητης πλήξεως από καφενέδες σε καφενέδες και σε ξενυχτάδικα. Αυτό μας επιτρέπει να μη γελιόμαστε με την απατηλή λάμψη της ψεύτικης κορόνας ενός κατά τα άλλα ολόγυμνου βασιλιά, όπως ελπίζω να φανεί και στη συνέχεια, αφού προηγουμένως σταθώ για λίγο στο εννοιολογικό αντίβαρο των λέξεων που συνθέτουν τον τίτλο της ομιλίας μου.

Αρχή σοφίας η των ονομάτων επίσκεψις, έλεγαν οι παλιοί και κάτι ήξεραν. Αν όμως η σοφία των ονομάτων δεν βρίσκεται συμπυκνωμένη στα λεξικά, ομολογώ πως αγνοώ από ποια άλλα βοηθήματα θα ήταν δυνατόν να αντληθούν οι ορισμοί των εννοιών ενός τόσο δύσκαμπτου και τόσο ανελαστικού θέματος, χωρίς περιττή πολυλογία. Σχετικά με τη νοηματοδότηση του ελληνικού πολιτισμού, ας μου επιτραπεί εντούτοις να μην προσφύγω σε τέτοια βοηθήματα, ούτε στο συνεχώς διογκούμενο βιβλιογραφικό απόθεμα, αλλά να αρκεστώ στο καταστάλαγμα της βιωμένης εμπειρίας. Αυτή με παροτρύνει να υποστηρίξω ότι με κάθε αναφορά μας στον ελληνικό πολιτισμό εννοούμε, θα έπρεπε μάλλον να εννοούμε, μια ολόκληρη σειρά από επιμέρους καταθέσεις στο κοινό ταμείο της ανθρωπότητας: τις σταθερές αξίες της προϊστορικής και ιστορικής αρχαιότητας, των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αιώνων, μαζί με τις πιο φρέσκες αλλά ασταθείς ακόμα τιμές της νεότερης και της σύγχρονης εποχής, ένα ανεκτίμητο κεφάλαιο που δεν έχει να ζηλέψει σε τίποτα τις αντίστοιχες αποταμιεύσεις άλλων χωρών. Κάτι παραπάνω δηλαδή από τα ειδικότερα κατά περιόδους επιτεύγματα, τα οφειλόμενα στο καλλιτεχνικό αισθητήριο και στον θεωρητικό προβληματισμό, στην ανικανοποίητη ερευνητική περιέργεια και στην προκλητική ευπλασία του λόγου, στις αρετές της συμπεριφοράς και στην ποιότητα της καθημερινότητας. Κάτι που συμπεριλαμβάνει την ιστορικότητα μιας συνείδησης, σφυρηλατημένης μέσα στα δραματικά μεταβαλλόμενα όρια του χώρου και του χρόνου, αλλά και την αυτογνωσία μιας παράδοσης αποτυπωμένης στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τα οποία μορφοποιούν την προσωπικότητα της απόλυτα συγκεκριμένης ταυτότητας του ελληνισμού.

Χωρίς να εμπλακώ στα γρανάζια της άγονης διαμάχης που ξέσπασε τελευταία γύρω από τα ζητήματα αυτά με θρυαλλίδα την πολυσημία του όρου ελληνικότητα, θα ήθελα να διατυπώσω κάποιες επιφυλάξεις ως προς τη διάκριση της συνείδησης από την ταυτότητα, την οποία προτείνει ο Δημήτρης Τζιόβας. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του, ως ελληνικότητα χαρακτηρίζεται μια προσπάθεια συγκερασμού ταυτότητας και συνείδησης, αισθητικής και ιστορίας, επινόησης και βιώματος. [...] Η συνείδηση είναι ένας εσωστρεφής, συσπειρωτικός και αμυντικός μηχανισμός αυτοεπιβεβαίωσης ενώ η ταυτότητα μία εξωστρεφής διαφοροποιητική διαδικασία, που συνεπάγεται ετερότητα και πολιτισμικό διάλογο, ως μεθόδους διαπίστευσης προς τον έξω κόσμο.³ Για το δικό μου γνωσιοθεωρητικό υπόβαθρο ιδιαίτερη σημασία έχουν οι νηφάλιες επισημάνσεις του Νάσου Βαγενά κατά την εξέταση του προβλήματος από την πλευρά του τι δεν είναι ελληνοκεντρισμός.⁴ Το παρελθόν μιας τέτοιας αντιπαράθεσης θα ήταν αδιανόητο να μη συμπαρασύρει και το περιεχόμενο της έννοιας του έθνους.⁵ Η εκατέρωθεν οξύτατη ενίοτε πολεμική ακυρώνει όμως ουσιαστικά κάθε δυνατότητα συνεννόησης στο όνομα της οποίας ομνύουν τόσο οι ελληνολάτρες, όσο και οι ελληνομάχοι.⁶ Θα κλείσω συνεπώς την αναπόφευκτα εκτενή παρέκβαση του κειμένου μου, υιοθετώντας ένα ερώτημα του Νίκου Ξυδάκη: μπορεί κανείς να παρακολουθεί μια σύγκρουση, χωρίς να παίρνει το μέρος κανενός; Ο ίδιος, προτείνοντας αντί της μέσης οδού μια άλλη οδό για την προσπέλαση του ζητήματος, θεωρεί την ελληνικότητα ως ποιητική και ευαισθησία, ως δυναμική αυτογνωσία, ως τρόπο να βλέπουμε τον τόπο και να μυθολογούμε δημιουργικά τα νησιά και τους λερούς φουστανελάδες, [...] να γειώνουμε με το εδώ, και να γεφυρώνουμε το εδώ με τα εκεί. Αυτή η ελληνικότητα άνθησε και κάρπισε. Κι ίσως είναι η πιο ενδιαφέρουσα πνευματική σύνθεση στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. Αυτής της ελληνικότητας, πυρηνικά δραματικής και ζωντανής ακόμη, δεν της αξίζει σήμερα μια τέτοια συζήτηση.⁷

Επιστρέφοντας τώρα στα δικά μου μονοπάτια, πιστεύω πως αν διυλίσουμε όσα συστατικά στοιχειοθετούν το πεδίο του ελληνικού πολιτισμού συνολικά - την καλλιτεχνική δημιουργία εν γένει και τον φιλοσοφικό στοχασμό, την ποιητική

πρόσληψη του ανθρώπινου περιβάλλοντος, την αέναη στόχευση ερωτημάτων και την πιεστική προσήλωση στην αναζήτηση απαντήσεων, κυρίως όμως το καθολικό αίτημα της παιδείας -, θα δούμε να κατασταλάζει σαν απόσταγμα η εσωτερική ανάγκη του ανοιχτού ορίζοντα σε συνάρτηση με μια εκπλήσσοσα αφομοιωτική ικανότητα. Κι ακόμα, η βαθύτατα εδραιωμένη βεβαιότητα για την ευεργετική αποτελεσματικότητα του συνεχούς διαλόγου, εμπεδωμένη πάνω σε μια νοοτροπία δημοκρατική, η απέχθεια για την κατά μόνας οργάνωση του βίου και η δοξαστική ανάδειξη των πλεονεκτημάτων της κοινότητας, η αδιαπραγμάτευτη ανεξαρτησία αλλά και η προστατευτική συσπείρωση, η γενναιότητα και η αντοχή. Ό,τι μ' άλλα λόγια σφραγίζει τα συνεκτικά γνωρίσματα μιας ιδιοσυστασίας ξεχωριστής, σημαδεύοντας παράλληλα τις φαινομενικά αντιφατικές όψεις των χιμαιρικών ενίοτε προσανατολισμών της. Το γεγονός δηλαδή ότι, ενώ αψηφά τους κινδύνους του αγνώστου και ελκύεται από τα ερεθίσματα των αβέβαιων υποσχέσεων της περιπέτειας, παραμένει δεμένη με τον τόπο της, την τιμή του οποίου - την αξιοπρέπεια και την ελευθερία του - υπερασπίζεται με μια αγωνιστικότητα συγκλονιστική.

Ως ελληνική ταυτότητα θα μπορούσε επομένως να οριστεί ένα σύνολο από ιδιότητες διαμορφωμένες στον χώρο και τον χρόνο με την περισσότερο ή λιγότερο καλά μελετημένη και, οπωσδήποτε, κάκιστα αξιολογημένη πολιτιστική πραγματικότητα του ελληνικού κόσμου. Η συνισταμένη μιας δέσμης από γενετικά χαρακτηριστικά θα τολμούσα να πω, τα οποία αν θεωρηθούν επιμεριστικά και διασπασμένα οδηγούν αναπότρεπτα σε ατομικισμούς και απομονωτισμούς, εθνικισμούς και διακρίσεις. Αυτές ακριβώς οι ιδιότητες πίστευα πάντοτε και εξακολουθώ να πιστεύω πως συναρθρώνουν ως προσδιοριστικές κατηγορίες την ιστορική συνέχεια και την εσωτερική συνοχή της ελληνικής ιδιαιτερότητας. Κι αυτό προσπάθησα να αισθητοποιήσω με τη νέα έκθεση των ελληνικών συλλογών του Μουσείου Μπενάκη και τη ριζική αναθεώρηση της πολιτικής του. Στον πυρήνα της παρορμητικής ιδέας διακρίνεται βεβαίως μια αδιαπραγμάτευτη αλήθεια που έχω υπερασπιστεί με περισσότερες αφορμές: ότι ο χρόνος της μνήμης μας είναι και ο χρόνος της ύπαρξής μας.⁸ Διακρίνεται επίσης η όση γνώση διαθέτω για την ελληνική γλώσσα, για την ακαταπόνητη μακροζωία

της και τη σφύζουσα κυριολεκτική της ακρίβεια, για τη συγκινητική της αμεσότητα και τη γοητευτική της χάρη. Στο βασικό αυτό γνώρισμα θα επανέλθω, όπως θα επανέλθω και στη βαρύνουσα σημασία ενός άλλου στοιχείου που, μολονότι δεν συγκαταλέγεται ρητά στις ληξιαρχικές εγγραφές των ταυτοτήτων, μπορεί να αντληθεί χωρίς δυσκολία από τη συνεκτίμηση των δεδομένων τους, αφήνοντας να αναδυθεί το νόημα ενός χρέους.

Απ' όσα εντελώς επιδερμικά και με τηλεγραφική ταχύτητα αποπειράθηκα να συνοψίσω, νομίζω πως γίνεται αυτόματα αντιληπτό ότι ο ψόγος της ελληνολατρείας, που μου έχει αποδοθεί, αντιπροσωπεύει για μένα το πιο τιμητικό παράσημο. Την εποχή των αναθεωρήσεων και της αποδόμησης των πάντων που προοιωνίζει ο εικοστός πρώτος αιώνας της ανθρωπότητας, μέσα σε γενικότερες ανατροπές, σε βαθύτατες τομές και αναπάντεχες ρήξεις, δύσκολα θα μπορούσε βέβαια να περισωθεί ένα «ιδεολόγημα», όπως χαρακτηρίζεται η συνέχεια και η συνοχή της ελληνικής περίπτωσης. Είναι μάλιστα ενδεικτικό ότι μ' αυτό ακριβώς το θέμα, ιδωμένο από την πλευρά της Αρχαιότητας, της Αρχαιολογίας και της Ελληνικότητας στην Ελλάδα του προηγούμενου αιώνα, οι πιο φανατικά ανατρεπτικοί από τους νεότερους συνεργάτες του Μουσείου Μπενάκη οργάνωσαν τον Ιανουάριο του 2007 ένα διεθνές συνέδριο, προκειμένου να διερευνήσουν το πώς θα απο-αποικιοποιηθούν αγκυλωμένες νοοτροπίες, πώς θα τεθούν απαγορευμένα ερωτήματα, για να φανερωθούν όσα τώρα μένουν ανεξήγητα, κρυφά, αναπάντητα.⁹ Από σοφούς αναγνωρισμένου κύρους ακούστηκαν πράγματα περί μεταφυσικής, αντιδιαλεκτικής ενότητας του ελληνισμού στο δόγμα της ελληνικότητας,¹⁰ περί προσπάθειας συγκερασμού της κεντρικής θέσης του αρχαίου παρελθόντος με την έκκεντρη θέση του εθνικού παρόντος,¹¹ περί νέων τρόπων προσέγγισης και ανάλυσης των δεδομένων.¹² Σύμφωνα με το γενικό κλίμα των ανακοινώσεων, οι προσφερόμενες μαρτυρίες δεν στοιχειοθετούν εξάλλου τους σταθερούς και αναλλοίωτους 'δείκτες' μιας αντικειμενικής ιστορίας, αλλά τόπους πολλών 'ιστοριών' με εύπλαστο, διαπραγματεύσιμο περιεχόμενο, ως πεδία συνάντησης και σύγκρουσης ποικίλων λόγων και ιδεολογιών που αφορούν τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν.¹³ Δεν σχετίζονται δηλαδή με τη συγκεκριμένη πολιτική και ιστορική

συγκυρία,¹⁴ ούτε ενισχύουν τα ιδεολογήματα για το ελληνικό έθνος και το παρελθόν του, με την προβολή τους στο παρόν και στο μέλλον.¹⁵ Στην ίδια επιθετική γραμμή ήταν συστρατευμένες και άλλες απόψεις, με κοινό στόχο την αποαποικιοποίηση της πειθαρχίας μας, στην πραγματικότητα την ανεξαρτοποίησή της τόσο από τις αποικιακές όσο και από τις εθνικές της ρίζες.¹⁶ Σε όλες λίγο-πολύ τις προσεγγίσεις πρόβαλε επιτακτικά η ανάγκη να ξαναδούμε τη συνάρτηση της Ελληνικής Ιστορίας με το παρόν, όχι όμως από το πρίσμα της αφήγησης μιας ιστορικής συνέχειας, η οποία δεν είναι καθόλου συμπτωματικό ότι εμφανίστηκε στην πολιτική ταυτόχρονα με τον εθνικισμό, και από την πλευρά της τουριστικής εκμετάλλευσης, της θάλασσας και των αρχαίων κινόνων.¹⁷ Ένας διαπρεπής μάλιστα καθηγητής του Χάρβαρντ, με περίσσιο χιούμορ και λαμπερό λόγο, συνέκρινε την Ελλάδα με την Ταϊλάνδη ως προς την κατασκευή του εθνικού τους πολιτισμού. Ο ίδιος, αφού δήλωσε πως είναι κατά της ηγεμονίας της αγγλικής γλώσσας, αναφέρθηκε, με τη σειρά του αγγλιστί, στο ιδεολόγημα της γενιάς του '30 για την ελληνικότητα, τη ρωμιοσύνη και τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας από τις ακρογιαλιές του Ομήρου. Στο σκεπτικό του υπερίσχυσε ωστόσο η αντιπαραβολή του Παρθενώνα με τις σύγχρονες αθηναϊκές πολυκατοικίες, σαν ειρωνικό σχόλιο της σχέσεως που μπορεί να διέπει τη μορφή με το περιεχόμενο, την εξωτερική με την εσωτερική όψη των πραγμάτων.¹⁸

Μετά απ' όλα αυτά και απ' όσα επιπλέον δεν θα είχε νόημα να σταχυολογήσω, νομίζω πως καταλαβαίνει κανείς γιατί με τρομάζουν τα σημεία των καιρών. Γιατί δηλαδή δεν θα αντισταθώ στον πειρασμό να υπενθυμίσω ό,τι προσπαθούσα να ξεκαθαρίσω πριν από μια δεκαετία περίπου, με την ολοκλήρωση της επανεκθέσεως των συλλογών του Μουσείου Μπενάκη και την κυκλοφορία της έκδοσης του οδηγού του: ότι η νέα επεξεργασία του υλικού, η επαναδιαπραγματέυσή του, δεν προβάλλει το παρελθόν ως απόλυτη αξία, ούτε το προσμετρά στις ουτοπίες μιας συναισθηματικής διεξόδου από την αθλιότητα του παρόντος. Αλλά αναμοχλεύει τα συστατικά του αναζητώντας έναν αντίλογο της διαλεκτικής τού σήμερα, με την πεποίθηση ότι ο ανθρώπινος χρόνος είναι ενιαίος, όπως ενιαίος είναι σε τελική ανάλυση και ο χώρος με τον οποίο

συναρτάται. Γι' αυτό και το πανόραμα της Ελλάδας, που προσφέρει πλέον στο κοινό του, υπερβαίνει τις δεσμευτικές, αν όχι συμβατικές, περιοδολογήσεις της αρχαιότητας και του Βυζαντίου, της ξενοκρατίας και της νεότερης εποχής. Είναι ένα πανόραμα που θα επιτρέψει στους Έλληνες και ξένους επισκέπτες του να δώσουν μόνοι τους απαντήσεις σε ερωτήματα, όπως η συνέχεια και η συνοχή, κυρίως όμως όπως η αντοχή του ελληνισμού στη διάρκεια του χρόνου και στις αρνητικές συγκυρίες των ιστορικών περιστάσεων.¹⁹

Δεν ξέρω βέβαια τι θα έλεγε ο Jack Plumb τόσο για τον δικό μου παρελθοντολογικό ίσως συναισθηματισμό, όσο και για τον αναθεωρητικό ιστορισμό των σύγχρονων τάσεων της έρευνας, με γνώμονα την κοινωνική συνιστώσα η οποία, αν δεν γελιέμαι, βαραίνει ως μέτρο κρίσεως στις εκτιμήσεις του.²⁰ Ανεξάρτητα απ' αυτό, μια ενδόμυχη καχυποψία με κάνει να βλέπω ακόμα και στα πιο ανώδυνα, ανόητα έστω παιχνίδια της λογισύνης μεταμφιεσμένους εχθρούς. Μεταμφιεσμένο εξάλλου πιστεύω πως κυκλοφορεί και το νόημα της παγκοσμιοποίησης, όχι δηλαδή ως άμεση συνάρτηση ενός υπερενισχυμένου εξωτερικού παράγοντα με αποδυναμωμένες ή αποδυναμούμενες εσωτερικές αντιστάσεις. Κάτι τέτοιο κατόρθωσα να αποκομίσω, εντυφώντας για τις ανάγκες του θέματος σε έναν κόσμο καθόλου οικείο. Θα επιμείνω λοιπόν τώρα στο περιεχόμενο της πολυσυζητημένης έννοιας, η οποία κατά τους λεξικογράφους σημαίνει τη δημιουργία μιας παγκόσμιας οικονομικής ζώνης, μιας παγκόσμιας αγοράς, όπου τα προϊόντα θα κινούνται ελεύθερα. Σημαίνει επίσης τη μετατροπή της οικουμένης σε μια ενιαία οικονομική, πολιτική και πολιτιστική επικράτεια.²¹

Η υπεραισιοδοξία του παραπάνω ορισμού, με την emphatic υπογράμμιση της ελευθερίας ως βασικής παραμέτρου του ζητήματος, προκάλεσε την αυτονόητη στροφή της προσοχής μου προς άλλες πληροφοριακές πηγές, μια και τα αποθέματα της βιβλιογραφικής μου ενημέρωσης δύσκολα θα κάλυπταν ακόμα και τις πιο επιφανειακές απαιτήσεις μιας πρόχειρης αναδρομής. Με τη βοήθεια του διαδικτύου κατόρθωσα έτσι να αλιεύσω κάποια αποσπάσματα ειδικότερων αναλύσεων, όπου ως παγκοσμιοποίηση ορίζεται η αυξανόμενη αλληλεξάρτηση, ενσωμάτωση και τριβή

μεταξύ ανθρώπων και εταιρειών σε διάφορα μέρη του κόσμου. Ο γενικός αυτός όρος, αποδίδοντας ένα σύμπλεγμα σχέσεων στα πεδία της οικονομίας, του εμπορίου, της κοινωνίας, της τεχνολογίας, της κουλτούρας και της πολιτικής, αφήνει εκτός παρενθέσεως τα περί ελευθερίας ή συναφών προσχηματικών αξιών.²²

Θα προσπεράσω τον ορισμό του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, κατά το οποίο παγκοσμιοποίηση είναι η αυξανόμενη οικονομική αλληλεξάρτηση των χωρών σε οικουμενική κλίμακα, μέσω του αυξανόμενου όγκου και της ποικιλίας διεθνών συναλλαγών, αγαθών και υπηρεσιών, της ελεύθερης ροής κεφαλαίου [...] της γρήγορης και ευρείας διάχυσης της τεχνολογίας²³ για να σταθώ στην προφανή δικτύωση της βιομηχανικής με τη χρηματοπιστωτική, πρωτίστως όμως στη διαπλοκή της πολιτικής με την, άκρως ενδιαφέρουσα αλλά και ενδεικτική των απώτερων προθέσεων της, παγκοσμιοποίηση της πληροφόρησης και του πολιτισμού, διά της δημιουργίας μιας παγκόσμιας κουλτούρας.²⁴ Επειδή αυτή ακριβώς η κουλτούρα είναι και το πιο επικίνδυνο, το πιο ανατριχιαστικό από τα δώρα που μας υπόσχεται το μέλλον: η μία δηλαδή και μόνη πολιτιστική έκφραση, η οποία πολύ φοβάμαι πως θα μας επιβληθεί, αφού θα έχουν προηγουμένως καταπολεμηθεί με επιτυχία οι ούτως ή άλλως πνέουσες τα λoίσθια εστίες των ασύντακτων αντιδράσεων, αν δεν προταχθούν έγκαιρα αποτελεσματικές, συντονισμένες και καλά σχεδιασμένες αντιστάσεις. Γιατί οι δυνάμεις του κακού, ελέγχοντας ήδη τη διεθνή πληροφόρηση, διοχετεύουν ανεμπόδιστα τα εύπεπτα προϊόντα μιας ενιαίας συμπεριφοράς, ενός ενιαίου τρόπου ζωής, της ενιαίας λειτουργίας των εγκεφάλων, ενός ενιαίου οργάνου επικοινωνίας, μιας ενιαίας αισθητικής.

Σ' ένα βαρυσήμαντο, σχετικά πρόσφατο άρθρο του ο κύριος Ismail Sharif διακήρυξε ωμά και ανενδοίαστα ότι παγκοσμιοποίηση είναι η διαδικασία ομογενοποίησης τιμών, προϊόντων, απολαβών, τόκων και κερδών.²⁵ Εδώ η ελευθερία έχει πάει προ πολλού περίπατο, μαζί με τις περί κουλτούρας φιοριτούρες, ενώ η έννοια της ομογενοποίησης υποκρύπτει μια βίαιη παρέμβαση στη γενετική αυτοτέλεια των ειδών. Κάτι σαν τις βιολογικές μεταλλαγές των αγαθών της γης, τις οποίες φαίνεται πως σταδιακά

αρχίσουμε ήδη να αποδεχόμαστε. Για να περάσω πάντως στα καθ' ημάς, υπενθυμίζω, σε όσους τουλάχιστον εξακολουθούν να επιλέγουν την έντρηπη και όχι την τηλεοπτική ενημέρωση, ότι ο Πάσχος Μανδραβέλης εξυμνούσε τις προάλλες το ευεργετικό πρόσωπο της παγκοσμιοποίησης, επικαλούμενος μία από τις τελευταίες εκθέσεις του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, όπου αποδεικνύεται ότι στα χρόνια του «νεοφιλελευθερισμού» οι πλούσιοι μπορεί να έγιναν πλουσιότεροι, αλλά λιγότεψαν οι φτωχοί.²⁶ Η έκθεση αυτή, καθώς είναι γεμάτη από βαρύγδουπα νούμερα και πολυσήμαντα στατιστικά ντοκουμέντα, ανακαλεί αυθόρμητα στο νου την πασίγνωστη ρήση ενός παλιού πολιτικού: Όταν ευημερούν οι αριθμοί, δυστυχούν οι άνθρωποι. Κατά τον εν πολλαίς αμαρτίες περιπεσόντα διεθνή οργανισμό, στα κέρδη της παγκοσμιοποίησης προσγράφεται οπωσδήποτε η αύξηση του προσδόκιμου της ζωής και των δημοκρατικών καθεστώτων που εγγυώνται την ελευθερία, ενώ περιορίζονται η παιδική θνησιμότητα, ο αναλφαβητισμός και οι πολεμικές συγκρούσεις. Σχετικά μάλιστα με τις τελευταίες δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι παρατίθεται ως περίπου επιβεβαιωμένη η προφητεία του Economist, πως δεν θα υπάρξει ποτέ πολεμική σύγκρουση μεταξύ των χωρών που έχουν ευεργετηθεί από τα MacDonalds.²⁷

Εδώ οφείλω να προσθέσω ότι ο Μανδραβέλης, ένας από τους σοβαρότερους, τους πιο μελετημένους και πιο αντικειμενικούς αναλυτές της καθημερινής ειδησεογραφίας, προσμετρά ευθαρσώς στα αρνητικά επακόλουθα της παγκοσμιοποίησης, εκτός από το φαινόμενο του θερμοκηπίου, την εντεινόμενη εξάπλωση της διαφθοράς και την άνθηση του εμπορίου των σκλάβων. Σήμερα - γράφει - υπάρχουν περισσότεροι σκλάβοι στον κόσμο απ' όσους υπήρξαν ποτέ στην ιστορία του ανθρώπινου γένους, ακόμα και κατά τον 18ο αιώνα, όταν το αφρικανικό δουλεμπόριο είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του.²⁸ Αισθάνομαι ωστόσο υποχρεωμένος να παρατηρήσω πως δεν επεκτείνεται στις αιτίες των φαινομένων αυτών, στον πρωταγωνιστικό δηλαδή ρόλο των οικονομικών συμφερόντων που τα προκαλούν, καθώς και σε όσα ερωτήματα εγείρονται αυτόματα από την αναζήτηση των υπευθύνων για την τρομακτική τους παγίωση. Όπως εξάλλου παρακάμπει - μια και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι

αντιλαμβάνεται - την κρισιμότητα πολλών επιπλέον από τις εξίσου ανησυχαστικές επιπτώσεις τους: την αποδιοργάνωση των συνειδήσεων, την καταρράκωση των παραδόσεων, την αποσύνθεση των ταυτοτήτων, τον καθημερινό περίπου θάνατο γλωσσικών ιδιωμάτων με περιορισμένη εμβέλεια, για τον οποίο μας πληροφορεί με αποστομωτική ψυχρότητα η όχι τηλεοπτική βεβαίως ενημέρωση.

Στο στρεβλό παιχνίδι των υπέρ και των κατά παίρνει μέρος, θεωρητικά αποστασιοποιημένος, και ο Νίκος Μουζέλης, υπογράφοντας ένα κείμενο με τον εύγλωττο τίτλο «Παγκοσμιοποίηση, μύθοι και πραγματικότητες», πολύ πιο εύγλωττη όμως την εξισορροπητική του διάθεση.²⁹ Θα ήταν εντούτοις άδικο να μην αναγνωρίσω πως, έστω και σε μια φράση του μόνο, διασυνδέει τα παρατηρούμενα στον πολιτισμικό χώρο με την πρωτοφανή συγκέντρωση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης στα χέρια ενός μικρού αριθμού μεγιστάνων, του Μέρντοκ π.χ., οι οποίοι επιβάλλουν μια άκρως καταναλωτική κουλτούρα - μια κουλτούρα που διαμορφώνει ταυτότητες και τρόπους ζωής σε πλανητικό επίπεδο.

Σε όσες ελάχιστες εκτιμήσεις του προβλήματος παρέπεμψα ως τώρα τηλεγραφικά, θα μπορούσα να προσθέσω, χωρίς να απαρνηθώ τις απόψεις μου, και του Bernard Guillochon από μια πρόσφατη έκδοση του Larousse.³⁰ Γιατί και η δική του προσέγγιση, με το ειδικό βάρος της επικεντρωμένο στις αναμφίβολα προέχουσες οικονομικές σταθερές, δεν αφιερώνει για τον πολιτισμό παρά μία δευτερεύουσας σημασίας αράδα. Εδώ τα πρωτεία εισπράττονται από την υγεία και δη των λιγότερο προηγμένων χωρών, κι αυτό λόγω της γνωστής φιλευσπλαχνίας που ενορχηστρώνει τη μεγαλοψυχία των δυτικών για τον δεινοπαθούντα Τρίτο Κόσμο. Όπως άλλωστε και οι υπόλοιπες αναλύσεις, στις οποίες υπαινικτικά αναγκάστηκα να περιοριστώ, είναι διατυπωμένη με την κρυάδα - για να μην πω με την παγωνιά - του «αντικειμενικού» λόγου των αριθμών, τη στερημένη από τη θέρμη του υποκειμενικού βιώματος εκείνων που υφίστανται τον ουσιαστικό αντίκτυπο του περιεχομένου τους. Ας μου επιτραπεί επομένως να τις προσπελάσω από τους διαύλους όμως των αποχρώσεων μιας άλλης λογικής, ελπίζοντας πως έτσι θα φωτιστεί πληρέστερα η εντελώς διαφορετική διάσταση της σημασίας τους.

Η παγκοσμιοποίηση, αν δεν ήταν το φάσμα που πλανιέται σήμερα σαν εφιάλτης πάνω στις προοπτικές της ανθρωπότητας με τη διεθνοποίηση των μηχανισμών της οικονομικής επιβολής των ολίγων, θα μπορούσε πράγματι να θεωρηθεί ως αφετηρία για την εκπλήρωση παμπάλαιων ευχών. Αναφέρομαι φυσικά στη διεύρυνση των ασφυκτικών ορίων κάθε γεωγραφικά αυτοϊκανοποιημένης εθνικής οντότητας με την υπέρβαση των γλωσσικών και θεολογικών της φραγμών. Στη δικαίωση του ανθρωπιστικού ιδεώδους και την αποκατάσταση της ακεραιότητας την οποία οραματίζεται η κατακερματισμένη υφήλιος, ανεξάρτητα από χρώματα, φυλετικές καταβολές και ιδεολογικές αποκλίσεις. Στην επικύρωση της αξιολογικής ισοτιμίας και της ενδογενούς αμοιβαιότητας όλων των επιμέρους πολιτισμικών καταθέσεων, πέρα από την ποικιλία των διαφορών που παρουσιάζουν οι δείκτες τους. Στην εδραίωση της πεποίθησης πως οι αντιδιαστολές των αντιλήψεων και οι αναντιστοιχίες των συμπεριφορών κάθε ετερότητας μπορούν τελικά να παραβληθούν προς τις πλευρές ενός πολυεδρικού κρυσταλλώματος που μόνο αυτό αντανakλά το φως του νοητού ήλιου της δικαιοσύνης, όπως θα έλεγε ο ποιητής.

Επειδή εγώ δεν είμαι ποιητής, ως παγκοσμιοποίηση θεωρώ την ανάληψη εκμετάλλευση των παραγωγικών πηγών της ανθρωπότητας, μια άλλου είδους αποικιοκρατική διείσδυση με κωμικό πρόσχημα των εκδημοκρατισμό των αναπτυσσόμενων χωρών και με προγραμματισμένο στόχο την επιβολή ενός προαποφασισμένου μοντέλου για την εύκολη, την αδιαμαρτύρητη διαχείριση των κοινών. Τις επιπτώσεις του μοντέλου αυτού δεν τις έχει ακόμα συναισθανθεί στο βαθμό τουλάχιστον που θα έπρεπε η εντός εισαγωγικών προηγμένη Δύση. Ούτε βεβαίως το ευρωπαϊκό της τμήμα με τη ριζωμένη δήθεν παράδοση της Αναγέννησης, του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά και με όσες πολύτιμες εμπειρίες θα όφειλε να έχει αποθησαυρίσει μετά το πείραμα του 1917 για να ευαισθητοποιηθεί.³¹

Πρόκειται δηλαδή για μια εκπληκτικής ιδιοφυΐας μεταμφίεση - μια μασκαράτα αν θέλετε - η οποία δεν ξεγελά όσους έχουν την τύχη να ζουν σε χώρες ευεργετημένες

από τα MacDonalds, καθώς και όσους είναι βέβαιοι ότι το τίμημα κάποτε θα εξοφληθεί, πιστεύοντας στη νομοτέλεια και όχι στο τυχαίο της ιστορικής εξέλιξης. Σε μια νομοτέλεια όμως καθόλου μεταφυσικής τάξεως και μηχανιστικής δομής, η οποία δεν θα υποκλίνεται μπροστά στην αμείλικτη αναγκαιότητα των μεγεθών, ούτε και θα υπακούει στους ούτως ή άλλως απρόβλεπτους νόμους της οικονομίας. Αλλά θα συνεκτιμά διαφορετικά τις τρομακτικές ανισότητες που παρουσιάζει η σχέση του καταμερισμού της εργασίας προς την κατανομή των αγαθών, της ευημερίας προς τη φτώχεια, της αποστάσεως ανάμεσα στα κέντρα και τις περιφέρειες, τις πληθυσμιακές εκρήξεις και τις εκρηκτικές μεταπτώσεις στα επίπεδα της υγείας και της παιδείας ως προς την αντιστοιχία τους με τα αγαθά της παραγωγικότητας και της καινοτομίας.

Αναφέρομαι μ' άλλα λόγια στην ενστικτώδη περίπου δυναμική της αυτοσυντήρησης, η οποία δεν θα ευαγγελίζεται συγκινησιακά κάποιους συμβιβαστικούς μεταρρυθμιστικούς κανόνες προκειμένου να άρει τα αδιέξοδα και τις δυσλειτουργίες των ανισορροπιών. Δεν θα προσφεύγει δηλαδή σε πλατωνικής φύσεως επικλήσεις των επιταγών της δικαιοσύνης και της ηθικής, ούτε θα παραβλέπει τη σχέση της ποσότητας με την ποιότητα στα μετρήσιμα, στατιστικά επιβεβαιωμένα μεγέθη της αυξανόμενης απειλής. Μια αυτοσυντήρηση που θα παρακάμπτει την αμφιρρέπουσα στάση του Daniel Cohen λ.χ., ο οποίος, μετά από την εξαντλητική βυθοσκόπηση των ιστορικών συντεταγμένων της υψηλίου διαχρονικά και διαχωρικά, κατατάσσει την απειλή αυτή στους μύθους.³² Προτείνοντας μάλιστα για τη βελτίωση της κατάστασης κάποιες διορθωτικά ανώδυνες διαρθρωτικές κινήσεις, μας προσκαλεί να υιοθετήσουμε την ιδέα ότι το πρόβλημα έχει ένα πιο απλό και πιο ριζοσπαστικό αίτιο: [ότι] η παγκοσμιοποίηση δεν τηρεί τις υποσχέσεις της. [Ότι] γεννά έναν κόσμο παράξενο, που τρέφει τη διάχυτη αίσθηση μιας εκμετάλλευσης, ενώ δεν την ασκεί ή το κάνει σε περιορισμένο βαθμό.³³ Γι' αυτό και δεν εκπλήσσομαι από το καταστάλαγμα ενός σκεπτικού που διακηρύσσει πως δεν θα μπορέσουμε να αντιληφθούμε σωστά τι σημαίνει ο όρος 'παγκοσμιοποίηση', αν δεν καταλάβουμε ότι συνενώνει σφραγίζοντας την ενότητα δύο πόλων που μοιάζουν να είναι αντιθετικοί:

ένα τοπικό επίπεδο μέσα στο οποίο πρέπει να υπάρχουν ρίζες και ένα πλανητικό επίπεδο χωρίς ρίζες.³⁴ Η ένσταση εντοπίζεται στη «φαινομενική» αντιφατικότητα των δύο πόλεων, έχει να κάνει με το τι πρέπει και τι δεν πρέπει στα δύο επίπεδα και βεβαίως επαναστατεί στον ιδιάζοντα φορτισμό της έννοιας «ρίζα».

Επειδή οι παραβολές περί μωρών παρθένων μαζί με τις νουθεσίες του τύπου «συν Αθηνά και χείρα κίνει» κάτι πρέπει να μας έχουν διδάξει, πιστεύω πως οφείλουμε να πάρουμε έγκαιρα δραστικά μέτρα για την απόκρουση ενός Λεβιάθαν πολύ πιο αδυσώπητου από τον Κύκλωπα της Οδύσσειας. Οφείλουμε πρώτα να συνειδητοποιήσουμε την πολιτική ευθύνη του διανοούμενου λόγου, σύμφωνα με τις παροτρύνσεις ενός φίλου μελετητή.³⁵ Οφείλουμε κυρίως να αφυπνίσουμε τους πολιτικούς από τη μακαριότητα της απάθειας με την οποία αντιμετωπίζουν συμβατικά τον πολιτισμό.³⁶ Να τους πείσουμε ότι εκπροσωπεί ένα σφιχτοδεμένο, αδιάσπαστο σύνολο από παράλληλες, ισότιμες, συμπληρωματικές και διαχρονικές αξίες που έχουν αποδεδειγμένα αντέξει στις κακίες των καιρών. Ότι το σύνολο αυτό δεν συναποτελείται από μεμονωμένες κατηγορίες ατομικών ή συλλογικών μεγεθών, από περιστασιακές ή περιοδικές κοστολογήσεις, είτε πρόκειται για την αισθητική και την επιστημονική έκφραση στις πρακτικές και τις θεωρητικές τους εφαρμογές, είτε για κάθε μορφή δημιουργίας εν γένει: για τη ζωγραφική, τη γλυπτική και την αρχιτεκτονική, το θέατρο, τη μουσική και το χορό, τον κινηματογράφο, τη φωτογραφία και τη λογοτεχνία, τη φιλολογία, την ιστορία και την αρχαιολογία, τη χημεία, τη φυσική και τα μαθηματικά, τη φιλοσοφία. Για οτιδήποτε μ' άλλα λόγια συντελεί στην πνευματική, την ποιοτική δηλαδή βελτίωση του ανθρώπου, δικαιώνοντας ταυτόχρονα το περιεχόμενο της έννοιας του ανθρωπισμού.

Είπα, να πείσουμε τους πολιτικούς. Σωστότερο θα ήταν αν έλεγα να απαιτήσουμε τη ριζική αναθεώρηση της περί πολιτισμού πολιτικής τους, όπως την πιστοποιεί πάνω απ' όλα η καθίζηση των σχετικών πιστώσεων στις τελευταίες βαθμίδες της κλίμακας των κρατικών προϋπολογισμών, προδίδοντας μια ασυγχώρητη άγνοια του τι σημαίνει επένδυση και με ποια κριτήρια καθορίζονται οι πιο ρηξικέλευθοι επενδυτικοί στόχοι.

Επανερχόμενος στην έννοια του κεφαλαίου που χρησιμοποίησα προηγουμένως μεταφορικά, θα προσθέσω ότι αν το κεφάλαιο αυτό παραμένει ανενεργά αδρανές, χωρίς να αποδίδει τα οφέλη των τόκων του σε έναν αέναο κύκλο συνεχών επανεπενδύσεων, και με απαράδεκτα υποτιμημένη την αξία της παραγωγικότητάς του, χάνει την καταναλωτική του δύναμη.³⁷ Με μια τέτοια άποψη θα συμφωνούσαν πιστεύω και οι σοβαρότεροι τουλάχιστον από τους οικονομολόγους. Εγώ μπορεί να μην είμαι οικονομολόγος, διαθέτω όμως τον κοινό νου. Αυτός αρκεί για μια έστω και επιπόλαια εκτίμηση των κεφαλαίων που διατίθενται στον πολιτισμό σε σχέση με όσα κεφάλαια αναλώνονται για την προαγωγή της βιομηχανικής, της αγροτικής ή της τεχνολογικής, επί παραδείγματι, παραγωγής. Μπορεί να μην είμαι οικονομολόγος, αισθάνομαι εντούτοις υποχρεωμένος να καυτηριάσω, τελειώνοντας, την παρά φύση υπαγωγή του πολιτισμικού προϊόντος είτε στον ηγεμονικά επιδοτούμενο τουρισμό, είτε στον προσβλητικά ευνοημένο αθλητισμό κι ακόμα τη στενοκέφαλη, γραφειοκρατική, συντηρητική και κομματοκρατούμενη δομή των υπηρεσιών που θα έπρεπε να του εξασφαλίζουν τη μαχητική ετοιμότητα απέναντι στην ορατή πλέον απειλή, για την οποία αρκετά ακούστηκαν ως τώρα.

Σχετικά μ' αυτήν ακριβώς την απειλή, αντί για τις όποιες μίζερές και μικρομεσαίες διεκδικητικές απαιτήσεις προς την πολιτική εξουσία, θα είχε κανείς τη διάθεση να βροντοφωνάξει, παραλλάσσοντας μια προσταγή που μας εμπύχωνε προ αμνημονεύτων ετών: Δουλοπάροικοι του πολιτισμού όλων των χωρών ενωθείτε. Δεν έχετε να χάσετε παρά την υποβάθμιση και την υποτίμηση της σημασίας του έργου που υπηρετείτε. Οι κυρίαρχες δυνάμεις τρέμουν μπροστά στην ιδέα μιας τέτοιας συσπείρωσης.

Άγγελος Δεληβορριάς

Υποσημειώσεις

¹ Το κείμενο αυτό εκφωνήθηκε στις 28/11/2007 κατά την ετήσια διάλεξη εις μνήμην Κωνσταντίνου Λεβέντη. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται προς το Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, τον Σύνδεσμο των Φίλων του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου και τον Δήμο της Λευκωσίας, κυρίως όμως προς τον Βάσο Καραγιώργη στον οποίον ανήκει άλλωστε και η ιδέα του υπό ανάπτυξη θέματος.

² S. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Νέα Υόρκη 1996. Βλ. την ελληνική έκδοση, σε μετάφραση της Σ. Ριζοθανάση, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, Terzo Books, Αθήνα 1998. Πάνω στις απόψεις του και σε άλλα συναφή ζητήματα θα προέτρεπα κάθε ενδιαφερόμενο να συμβουλευτεί το βιβλίο της Έλλης Παππά, *Αποχαιρετισμός στον αιώνα μου*, Κέδρος, Αθήνα 2005.

³ Δ. Τζιόβας, «Ελληνικότητα: συνείδηση ή ταυτότητα;», *Το Βήμα* 6/4/08. Βλ. και ο ίδιος, «Ελληνικότητα και γενιά του '30», *Cogito*, Νέο περιοδικό για τη Φιλοσοφία των εκδόσεων Νεφέλη, τεύχος 6 (Μάιος 2007), 6-9, όπου υποστηρίζεται ότι η ελληνικότητα είναι τόσο διαχρονική ιδιότητα όσο και προϊόν σχέσεων και συναρτήσεων. Όπως ακριβώς και η αρχετυπικότητα συνεπάγεται αφενός τη βαθιά και αναλλοίωτη δομή της πρωταρχικής μήτρας και αφετέρου τη σχετικότητα του παρελθόντος, μέσω του διαρκούς μετασχηματισμού του, αποδίδοντας προτεραιότητα στο παρόν. Η ελληνικότητα δεν είναι δηλαδή οντολογική ουσία μετρήσιμη και αποδείξιμη αλλά διαισθητικός συνδυασμός και αισθητική σύνθεση.

⁴ Ν. Βαγενάς, «Ελληνοκεντρισμός και ελληνικότητα», *Το Βήμα*, 13/1/02. Πρβλ. Γ. Αριστηνός, «Ελληνικότητα και παρανάγνωση», *Ελευθεροτυπία*, 29/3/08.

⁵ Βλ. σχετικά Δ. Γ. Τσαούσης (επιμέλεια), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 1983, με τις επί του

θέματος εισηγήσεις ενός συνεδρίου που οργανώθηκε το 1981 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο_ ακόμα, τον διάλογο «για το εθνικό φαινόμενο και τον νέο ελληνισμό», με αφορμή τη μελέτη Ν. Γ. Σβορώνος, Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού, προλεγόμενα Σπ. Ι. Ασδραχάς, φιλολογική επιμέλεια Ν. Βαγενάς, Πόλις, Αθήνα 2004, μεταξύ των Ν. Βαγενά, Α. Λιάκου, Ν. Δεμερτζή, Το Βήμα, 23/1/05. Κυρίως όμως την απάντηση του Βαγενά στον Λιάκο με τίτλο «Η παραμόρφωση του Σβορώνου», ό.π., 20/2/05.

⁶ Όπως λ.χ. στον «Διάλογο για την ελληνικότητα», Τα Νέα, 15/3/08, όπου παίρνουν μαχητικά μέρος οι Κ. Γεωργουσόπουλος (16/2/08), Α. Λιάκος (23/2/08), Σ. Γουργουρής, Τ. Θεοδωρόπουλος, Κ. Γεωργουσόπουλος (15/3/08), Σ. Γιαννακάκη (22/3/08), τον οποίο πυροδότησε ο Β. Λαμπρόπουλος με τις απαντήσεις του στα ερωτήματα του περιοδικού Κ της Καθημερινής, 10/2/08, και με το άρθρο του «Η Ιστορία απέναντι στη Λογοτεχνία», Ελευθεροτυπία, 8/2/08. Για τα όρια της μεταμοντέρνας ιδεολογίας και την ελληνικότητα ως γενικότερη προβληματική βλ. και το κείμενο του Τάκη Θεοδωρόπουλου στην εφημερίδα Τα Νέα, 29/3/08.

⁷ Ν. Ξυδάκης, «Ελληνικότητα», Καθημερινή, 6/4/08.

⁸ Α. Δεληβορριάς, Δ. Φωτόπουλος, Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1997, 37. Για τη μνήμη ως το παρόν του παρελθόντος, βλ. Τζιόβας στο Cogito 2007, ό.π. (σημ. 3), 8 σημ. 4.

⁹ Κατά τη διατύπωση της Π(αρασκευής) Κ(ατημερτζή), Τα Νέα, 12/1/07. Βλ. και Δ. Δαμάσκος, «Αρχαιότητα, αρχαιολογία και ελληνικότητα στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», Cogito, Νέο περιοδικό για τη Φιλοσοφία των εκδόσεων Νεφέλη, τεύχος 6 (Μάιος 2007), 10-11, με τη σύνοψη των στόχων του συνεδρίου, τα πρακτικά του οποίου προβλέπεται να εκδοθούν μέσα στο 2008 οι παραπομπές στους τίτλους των ανακοινώσεων και τα παραθέματα αντλούνται από τις περιλήψεις του προγράμματος.

- ¹⁰ Αγγελική Κουφού, «Το ιδεολόγημα της ελληνικότητας και της συνέχειας στο λόγο της Ελληνικής Αριστεράς».
- ¹¹ Αντώνης Λιάκος, «Η Ελληνική Αρχαιολογία και ο Κανόνας της Ιστορίας».
- ¹² Joan Breton Connelly, “Magnet and Mirror: Archaeology and the Reception of Greek Antiquity in the Twentieth Century”.
- ¹³ Ελεάνα Γιαλούρη, «Η μνημειοποίηση του παρελθόντος: Μνημεία, πολιτισμική κληρονομιά και η πολιτική της μνήμης και της λήθης».
- ¹⁴ Διονύσης Μουρελάτος, «Η Κρητική Σχολή στη ζωγραφική των εικόνων: ιστορία της έρευνας και η υποδοχή της από το κοινό στα τέλη του 20ού αιώνα».
- ¹⁵ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Πανεπιστήμιο Αθήνας και αρχαιολογικές σπουδές. Η συμβολή της αρχαιολογίας στη συγκρότηση του εθνικού παρελθόντος (1911-1932)».
- ¹⁶ Yannis Hamilakis, “Decolonizing Greek archaeology”.
- ¹⁷ Mark Mazower, “Archaeology, Nationalism and the Land in modern Greece”. Βλ. και Καθημερινή, 12/1/07.
- ¹⁸ Michael Hertzfeld, “Archaeological etymologies: monumentality and domesticity in twentieth-century Greece”. Βλ. και Καθημερινή, 13/1/2007.
- ¹⁹ Α. Δεληβορριάς, Οδηγός του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2000, 218.
- ²⁰ J. H. Plumb, The Death of the Past, Macmillan, Λονδίνο 1969. Ο θάνατος του παρελθόντος, μεταφρασμένος έξοχα από τον Αλέξανδρο Κιουπκιολή κυκλοφόρησε στη σειρά «Ιστορία» των εκδόσεων Μεταίχμιο, Αθήνα 2004. Με ανάλογα θέματα

προβληματίζεται και ο Αντώνης Λιάκος, Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;, Πόλις, Αθήνα 2007.

²¹ Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων, Αθήνα 1998, 1308 λ. «παγκοσμιοποίηση». Βλ. και το «Αφιέρωμα στην Παγκοσμιοποίηση», της εφημερίδας Το Βήμα, 9/1/08, σελ. 11-25, με άρθρα των Τ. Γιαννίση, Α. Λιαρόπουλου, Α. Λιάκου, Γ. Αργείτη, Γ. Χορταρέα, Μ. Βασσάλου, Σ. Β. Θωμαδάκη, Χ. Πιτέλη, Β. Θ. Ράπανου, Π. Καρκατσούλη, Κ. Στεφάνου και Π. Κ. Παναγιωτόπουλου.

²² . λ. «παγκοσμιοποίηση».

²³ ό.π. (σημ. 22).

²⁴ ό.π. (σημ. 22).

²⁵ I. Sharif, "Global economic Integration: Prospects and Problems", Economic Development Review 1 (2003), 163-178.

²⁶ Στην εφημερίδα Καθημερινή, 14/10/07.

²⁷ Δεν μπόρεσα δυστυχώς να συμβουλευτώ το βιβλίο της Naomi Klein, No Logo, Harper Collins, Νέα Υόρκη 2000, για το οποίο βλ. D. Cohen, La mondialisation et ses ennemis, Editions Grasset et Fasquelle, Παρίσι 2004, στην ελληνική μετάφραση και επιμέλεια του Ν. Βερνίκου: Η Παγκοσμιοποίηση και οι εχθροί της, Εκδόσεις Έλλην, Αθήνα 2005, 152-155, σημ. 8.

²⁸ ό.π. (σημ. 26).

²⁹ Το Βήμα, 14/10/07.

³⁰ B. Guillochon, *La mondialisation: une seule planète des projets divergents*, Παρίσι 2006. Βλ. τη μετάφραση της Ρίτας Κοζαίτη, *Παγκοσμιοποίηση, ένας πλανήτης με αποκλίνοντα σχέδια*, στη σειρά της Ελευθεροτυπίας «Γνώσεις του 21ου αιώνα», Κασταλία, Αθήνα 2007.

³¹ Βλ. Hans Magnus Enzensberger, *Einzelheitef, Mittelmaß und Wahn. Zickzack, Suhrkamp*, Φρανκφούρτη 1997, στην ελληνική μετάφραση των Θ. Λάμπρου και Μ. Τοπάλη, *Πολιτική και Πολιτισμός*, Scripta, Αθήνα 2000, 10: Η [ευρωπαϊκή] Ένωση παραμένει υπόθεση των επιχειρηματιών, των γραφειοκρατών και των στρατιωτικών (Πρόλογος ελληνικής έκδοσης).

³² ό.π. (σημ. 27).

³³ Cohen, ό.π. (σημ. 27), 336. Ενδεικτική είναι και η κατάληξη του συλλογισμού που αναπτύσσεται στις σελ. 143-144: Για μας, τις πλούσιες χώρες, η παγκοσμιοποίηση είναι σε μεγάλο ποσοστό φαντασιακή, αποτελεί ίσως τη «δική» μας φαντασίωση.

³⁴ Cohen, ό.π. (σημ. 27), 150-151 βλ. στο ίδιο και σελ. 341: Αν θέλουμε να καταλάβουμε την παγκοσμιοποίηση, επιβάλλεται να κρατήσουμε ίσες αποστάσεις από τη μηχανιστική άποψη εκείνων που θεωρούν ότι τα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης είναι εκ των προτέρων καθορισμένα, και από τον σχετικισμό των οπαδών της σύγκρουσης των πολιτισμών που πιστεύουν ότι κάθε λαός μπορεί μόνο να παραμένει πιστός σε εκείνο που είναι. Επειδή η ανθρωπότητα δεν τεμαχίζεται, κάθε λαός εγκαλείται από τις τεχνολογικές ή ηθικές ανακαλύψεις που κάνουν οι άλλοι.

³⁵ Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Η πολιτική ευθύνη του διανοούμενου λόγου. Κάποια διερωτήματα*, Αθήνα 2007.

³⁶ Για όσους λόγους παραθέτει ο H.M. Enzensberger, ό.π. (σημ. 31) 45-58, στο κεφάλαιο «Έλεος για τους πολιτικούς. Χείρα βοήθειας» και στη λεπταίσθητα ειρωνική

του κατάληξη: Οι περισσότεροι από μας πιστεύουν ωστόσο πως θα ήταν υπερβολική πολυτέλεια να δείξουμε συμπάθεια σε ανθρώπους που, δίχως να ερυθριούν, αυτοαποκαλούνται «κορυφαίοι πολιτικοί». Όπως όλες οι ομάδες του περιθωρίου, όπως οι αλκοολικοί, οι χαρτοπαίκτες και οι πανκ, αξίζουν κι αυτοί την ευσπλαχνία της αναλυτικής σκέψης, που είναι αναγκαία για να συλλάβει κανείς την αθλιότητά τους.

³⁷ Βλ. πρόχειρα τα άρθρα και τη βιβλιογραφία που παρατίθενται γύρω από την επιχειρηματική και παραγωγική δραστηριότητα του πολιτισμού στην εφημερίδα Τα Νέα, 31/3/08 και 7/4/08 και 14/4/08. Βλ. ακόμα την υπό έκδοση δική μου ανακοίνωση στα πρακτικά ενός συμποσίου που οργάνωσε τον Οκτώβριο του 2007 στην Αθήνα το Δίκτυο των Πολιτιστικών Πρωτευουσών της Ευρώπης, με θέμα η Παραγωγικότητα του Πολιτισμού.

³⁸ Με διαφορετική παραλλαγή της ίδιας προσταγής τελειώνει το βιβλίο και η Έλλη Παππά, ό.π. (σημ. 2) 213-214: Ας είμαστε αισιόδοξοι!

